

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.947:159.9:35

О. В. Данько

Термін “професійне самовизначення” у психологічній науці є порівняно новим. Для аналізу його сутності звернемося до одного з джерел, де самовизначення трактується як “...знаходження свого місця у житті, у суспільстві, у своїй діяльності” [1, с. 604]. Це дає лише загальне уявлення про об’єкт дослідження. У психологічній науці під самовизначенням особистості розуміється свідомий акт виявлення та ствердження власної позиції у проблемних ситуаціях [2, с. 351].

Мета статті – проаналізувати наукові підходи у психології до вивчення феномену професійного самовизначення особистості.

Теоретичний аналіз літературних джерел із проблеми “самовизначення” надає можливість зробити висновок про те, що у більшості вчених цей термін пов’язано з поняттям “особистість”. Представниками цього підходу є О. М. Леонт’єв, М. Г. Гінзбург, І. Ф. Кузнєцов та ін. Наприклад, О. М. Леонт’єв визначає особистість як системну та надпочутєву рису індивіда, а її розуміння полягає в процесі постійного самовизначення людини у світі. Термін “особистість” у значенні “personality” характеризує скоріше самотній внутрішній світ людини, її автономність, самосвідомість, її можливості здійснення вільного вибору та самовизначення [3, с. 7]. Тому, займаючись проблемою самовизначення, учені зможуть впритул підійти до комплексного розуміння психології особистості.

На думку І. Ф. Кузнєцова, під самовизначенням варто розуміти психологічну діяльність із метою інтеграції особистості, її психологічного захисту, вирішення “завдань на смисл” тощо. Самовизначення і самоперетворення психологічної структури особистості є можливими лише при здійсненні вчинку, тобто фіксації цього перетворення у зовнішньому

середовищі [4, с. 170]. Можливий й інший варіант розвитку цього процесу, коли людина, обравши професію, робить вчинок, але лише після закінчення тривалого часу починається її внутрішнє самовизначення.

У своїх роботах М. Г. Гінзбург розглядає самовизначення особистості як феномен ціннісно-сислової природи людини. Самовизначення є особистісним новоутворенням, пов'язаним із формуванням внутрішньої позиції, побудовою життєвих планів, вибором професії, визначенням сенсу свого існування. Особистісне самовизначення прямо пов'язано зі смыслом та конструюванням людиною свого життєвого поля. Під “життєвим полем” М. Г. Гінзбург розуміє “сукупність індивідуальних цінностей, смислів простору реальної дії – актуального і потенційного, що охоплює минуле, сьогодення та майбутнє” [5, с. 21].

Однією з форм самовизначення особистості є професійне самовизначення. Ступінь сформованості особистісного самовизначення є одним із чинників, які впливають на адекватність професійного самовизначення. О. В. Бабелюк вважає, що взаємозв'язок між професійним та особистісним самовизначенням посилюється у випускників школи в період безпосереднього вибору професії і стає менш тісним на першому курсі вищого навчального закладу, коли вибір уже здійснено. Ці процеси є нероздільними: з одного боку, особливості особистісного розвитку впливають на процес професійного самовизначення і далі на результати професійної діяльності, а з іншого боку, саме формування особистості значною мірою відбувається в процесі професійного самовизначення, професійної діяльності та під її впливом [6].

Під час аналізу наукових підходів було виявлено, що в спробах вирішення проблеми професійного самовизначення немає єдиного розуміння сутності цього процесу. Одна з основних проблем вивчення професійного самовизначення полягає у встановленні його просторово-тимчасових параметрів, тому, з певним ступенем умовності, можна виокремити три основні тенденції в її вирішенні.

По-перше, професійне самовизначення може зводитися лише до підготовки професійного вибору і безпосередньо до самого акту вибору професії. Самовизначення тут розглядається як завдання на знаходження та отримання професії. У цьому випадку фіналом професійного самовизначення є початок трудової діяльності, у якій людина затверджує себе як творець, глибше усвідомлює, що вона творець не лише матеріальних, але й людських відносин. По-друге, професійне самовизначення розглядається як поетапний процес протистояння проміжних, проблемних суперечностей між власними перевагами, інтересами, цілями і суспільними, у результаті вирішення якого суб'єкт наближається до здійснення основного життєвого задуму. По-третє, професійне самовизначення є тривалим процесом, що охоплює весь період професійної діяльності особистості: від виникнення професійних намірів до виходу із трудової діяльності (Є. О. Клімов, Т. В. Кудрявцев, М. С. Пряжников та ін.). Причому найважливішою частиною цього процесу є вибір професії після закінчення школи.

Значний внесок у вивчення професійного самовизначення внесли зарубіжні психологи – Ш. Бюлер, Е. Гінцберг, Д. Міллер, Г. Мюнстерберг, Ф. Парсонс, Д. Сьюпер, Ф. Штерн та ін. Ключові поняття їхніх теорій – стадії життя, типи кар'єр, картини продуктивності тощо. На початку 20-го століття проблема професійного самовизначення розроблялася у межах психотехніки. Ф. Штерн розробив тестові методики для визначення професійної придатності фахівців до різних професій, пов'язаних із раціоналізацією праці на виробництві і транспорті. Ф. Парсонс уперше сформулював методологічний підхід до вибору професії. Сутність його трьохфакторної моделі профорієнтації полягала в ясності розуміння працівником самого себе, отриманні достатніх знань про майбутню роботу й аналіз цих двох складових [7, с. 5]. Надалі ці положення заперечив Г. Мюнстерберг. Він припустив, що для вибору багатьох професій велике значення має наявність безлічі професійно значущих якостей, які можуть виявлятися у різному співвідношенні. У своїх ідеях Ф. Парсонс і Г. Мюнстерберг ігнорували цілісність особистості, роль свідомо смислової

регуляції її поведінки, що стало основною причиною кризи психотехніки [1, с. 27]. Надалі великий внесок у вивчення професійного самовизначення, як невід'ємного компонента професійного розвитку особистості, внесли Ш. Бюлер, Е. Гінцберг та Д. Сьюпер. Відповідно до їхніх наукових поглядів кожна людина, яка належить до якої-небудь культурно-історичної спільності, проходить у своєму професійному розвитку певні етапи. У кожному з них відбуваються специфічні дії і вчинки, пов'язані з різними способами прийняття рішення при виборі професії з альтернативних варіантів [8].

Особливої уваги заслуговує теорія Д. Сьюпера про “конгруентності Я-концепції і професії”. Він вважає, що людина неусвідомлено шукає професію, у якій вона буде зберігати відповідність своїм уявленням про себе, а “входячи в професію”, буде шукати здійснення цієї відповідності. Іншими словами, професійна діяльність буде успішною лише тоді, коли отримає особистий відтінок, тобто знайде властивість відображати та втілювати через себе особистість [9]. Особливість наукового підходу Д. Сьюпера полягає в ототожненні професійного самовизначення з Я-концепцією індивіда, що відображає його розуміння, переживання і наміри у професійній сфері. Кожна людина є продуктом тієї чи іншої культури, носієм певного особистого і суспільного досвіду, тому при проведенні цього дослідження в основному використовувалися результати досліджень вітчизняних учених.

Аналіз наукових праць надає можливість зробити висновок про те, що існує велика кількість напрямків вивчення професійного самовизначення. Можна виокремити кілька основних напрямків дослідження професійного самовизначення.

У межах *першого напрямку* самовизначення вивчається як готовність суб'єкта до навчальної та самостійної професійної діяльності. Займаючись дослідженням професійного самовизначення, О. М. Борисова дійшла висновку, що при виборі професії можна говорити лише про формування психологічної готовності до професійного самовизначення у підлітковому й юнацькому віці, оскільки самовизначення не може початися до вступу людини в період

професійного навчання або відповідної діяльності. “Під психологічною готовністю до професійного самовизначення варто розуміти динамічне особистісне утворення, яке має специфічну структуру на різних вікових етапах. З віком воно змінюється, збагачується, і в різні періоди розвитку на перший план можуть виходити ті чи інші компоненти готовності. Готовність має неоднакові границі дозрівання, оскільки компоненти, що входять до її структури, розвиваються та можуть міняти свою значущість на різних стадіях розвитку людини...” [10, с. 90].

У *другому напрямку* зосереджено дослідження, де професійне самовизначення розглядається як вибір професії у проблемній ситуації. На думку О. А. Ігнатюка, процес професійного самовизначення обумовлено інтересами і схильностями людини, її самооцінкою та рівнем домагань, ідеалами і ціннісними орієнтаціями, емоційними установками та рівнем розвитку вольових якостей. Перераховані особливості особистості утворюють ту загальну психологічну основу, на яку припадає вся сукупність зовнішніх (орієнтовних) впливів, що йдуть із боку школи, родини й інших референтних груп, засобів масової інформації [11, с. 20]. З одного боку, результат процесу вибору професії залежить від ступеня розвитку психологічних і психофізіологічних передумов суб’єкта праці до опанування різнотипних професій, а з іншого боку – від впливу соціально-економічних, соціально-психологічних, власне психологічних та індивідуально-психологічних чинників.

З погляду А. К. Маркової професійне самовизначення – це визначення людиною себе щодо вироблених у суспільстві (і прийнятих цією людиною) критеріїв професіоналізму. Одна людина вважає, що критерієм професіоналізму є просто приналежність до професії або отримання фахової освіти, та оцінює себе саме з цих позицій. Інша людина вважає, що критерієм професіоналізму є індивідуальний творчий внесок у свою професію, збагачення своєї особистості засобами професії. Відповідно, вона з цієї, більш високої “планки”, себе самовизначає і далі самореалізує [12, с. 59]. У цьому випадку можна

виокремити *третій напрямок*, у якому професійне самовизначення є одним з інструментів самореалізації особистості професіонала.

Четвертий напрямок можна назвати суб'єктивним, оскільки професійне самовизначення досліджується як самодетермінація. У своїй роботі В. О. Бодров доводить, що саме активне самовизначення, що виражається у реальних діях, веде до формування та розвитку тих внутрішніх умов, які створюють можливості для розвитку особистості, формування передумов збільшення рівня професійної придатності, подальшого самовизначення [4, с. 166]. Професійне самовизначення передбачає формування суб'єкта, що має високу мобільність, широку орієнтацію у світі професійної праці. Формуючись і змінюючись у процесі професійного самовизначення, внутрішні умови створюють те специфічне коло зовнішніх впливів, яким особистість може піддатися. Можливість впливати на перебіг подій (а не просто бути пасивним учасником) ставить людину у принципово іншу позицію стосовно процесу професійного самовизначення – позицію, де вона може стати суб'єктом свого життя.

Учені, що умовно належать до *п'ятого напрямку*, досліджують професійне самовизначення як інтеграцію професійної діяльності у цілісну структуру діяльностей людини [13, с. 12]. У дослідженні В. Ю. Кузнєцова розвиток процесу професійного самовизначення полягає у формуванні професійної діяльності особистості через визначення сенсу обраної соціальної практики, освоєння (інтеріоризацію) соціально заданої структури професійної діяльності. “Визначеність” людини перебуває поза нею: спочатку в оточенні, що створює певний ступінь стабільності відносин (або суперечливих та нестабільних відносин), а потім у певних (визначальних) відносно стабільних діях самої людини (звичках, поведінкових паттернах, індивідуальному стилі діяльності тощо) [13, с. 17]. Учений запропонував теоретичну модель професійного самовизначення як самостійну діяльність особистості, основним результатом якої є формування професійної діяльності через засвоєння особистістю специфічних для професії предмета і мотиву.

У шостому напрямку дослідження професійного самовизначення М. С. Пряжников подає його сутність як пошук та знаходження особистісного сенсу в обраній, освоюваній і вже виконуваній трудовій діяльності, а також як знаходження сенсу у самому процесі самовизначення [14, с. 331]. Автор вважає, що важливим є сам процес пошуку сенсів, які є проміжними етапами всього життя. Така особистість має внутрішню готовність самостійно й усвідомлено планувати, корегувати та реалізовувати перспективи свого професійного розвитку у конкретній культурно-історичній (і соціально-економічній) ситуації.

Сьомий напрямок розробляється вченими, які процес самовизначення досліджують у контексті теорій професійної ідентичності. Професійна ідентичність – це результат процесів професійного самовизначення, персоналізації та самоорганізації, що виявляється в усвідомленні себе представником певної професії і професійного співтовариства, певна ступінь ототожнення-диференціації себе зі Справою й Іншими, що виявляється у когнітивно-емоційно-поведінкових самоописах Я. У розумінні Н. Є. Рубцової професійне самовизначення є таким етапом соціалізації, усередині якого людина здобуває готовність до самостійної професійної діяльності, тобто стає суб'єктом діяльності [15]. Ставши суб'єктом діяльності, людина у цілому завершує тим самим своє загальне професійне самовизначення, не припиняючи свого професійного розвитку. Крім того, тривають інші специфічні види професійного самовизначення.

Значний внесок у розуміння професійного самовизначення особистості зробив О. Б. Орлов. Психологічним механізмом професійного самовизначення він пропонує вважати механізм професійно-особистісної персоніфікації – персоналізації. Успішний процес персоніфікації посилює інтегративність особистісних структур, підвищує ступінь позитивності, емпатійності, конгруентності [16, с. 161].

Професійне самовизначення як аспект професійної самосвідомості А. К. Осницький трактує у межах *восьмого напрямку*. Він вважає, що процес професійного самовизначення містить розвиток самосвідомості, формування

системи ціннісних орієнтації, моделювання свого майбутнього, побудову еталонів у вигляді ідеального образу професіонала. Причому такий компонент самосвідомості як образ “Я-професіонала” залежить від ступеня погодженості ідеального і реального образу Я та ідеального і реального образу професії [17, с. 28]. За ступенем відповідності перерахованих вище складових самосвідомості можна говорити про адекватність професійного самовизначення. Вирішення проблеми адекватного професійного самовизначення ускладнюється тим, що образ професії подано у самосвідомості курсанта окремими, розрізненими ситуаціями, які спотворюють цільне уявлення про професійну діяльність офіцера.

Я-концепція суб'єкта професійного самовизначення визначає: по-перше, те, якою буде людина у тій чи іншій професійній ситуації; по-друге, те, як вона буде інтерпретувати, а можливо і розуміти себе у цій ситуації; по-третє, очікування індивіда, тобто його уявлення про те, що повинно відбутися з ним надалі [18, с. 45]. Професійне самовизначення є процесом орієнтування людини у собі та в навколишньому світі в умовах дефіциту інформації і подальше самообмеження у виборі з величезної кількості пропозицій однієї сфери діяльності. У такому випадку найважливішою, але не обов'язковою умовою професійного самовизначення є побудова адекватної Я-концепції.

Процес професійного самовизначення можна зрозуміти як визначення людиною себе, свого місця у сьогоденні та майбутньому за допомогою рефлексії власної життєвої ситуації, як особистісний спосіб вирішення особистістю кардинальної життєвої ситуації. Він має на меті усвідомлену побудову нової моделі власної життєвої ситуації у певній позиції, а на рівні буття – здійснення спроб щодо зміни життєвої ситуації. Професійному самовизначенню передуює процес проблематизації, важливою умовою якого є співвіднесення своєї позиції і ситуації з позицією та ситуацією іншої людини під час комунікації. Передумовою реалізації професійного самовизначення є рефлексія як процес осмислення проблемної ситуації [19, с. 142].

Наукові праці таких учених як Л. Г. Дикая, О. А. Конопкін, Г. С. Никифоров можна віднести до *дев'ятого напрямку* дослідження професійного самовизначення. Вони вважають, що самовизначення можна пояснити за допомогою механізму саморегуляції. Це є можливим лише за наявності повної і достовірної інформації про професії у суб'єкта професійного самовизначення безпосередньо перед вибором майбутньої сфери діяльності, оскільки в іншому випадку може мати місце помилка у виборі професії та втрата наявних ресурсів особистості при подальшому освоєнні професійної діяльності.

Аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми надає можливість виокремити *десятий напрямок* дослідження професійного самовизначення як процес і результат розвитку багатьох психологічних явищ. У вітчизняній психології найбільш відомим підходом до вивчення проблеми професійного самовизначення є дослідження Є. О. Клімова. Під професійним самовизначенням він розуміє діяльність людини, яка приймає той чи інший сенс залежно від етапу її розвитку як суб'єкта праці. Сенс діяльності – це, насамперед, образи бажаного майбутнього, результату (мети) у свідомості суб'єкта, особливості його саморегуляції, опанування орудійного оснащення (засобів), особливості усвідомлення себе, своїх особистих якостей і свого місця у системі ділових міжлюдських відносин [20, с. 40].

Приблизно такої ж думки дотримується О. І. Головаха. При виборі професії зовнішньою детермінантою є життєва перспектива особистості як “... цілісна картина майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку програмувальних та очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність та індивідуальний сенс свого життя” [21, с. 13]. Регулятивна функція життєвої перспективи полягає у вирішенні таких питань: У яких сферах життя сконцентрувати зусилля для досягнення успіху? Що саме і в який період життя повинно бути досягнуте? Якими засобами та в які терміни можуть бути реалізовані поставлені цілі? Ключову роль у процесі професійного самовизначення він відводить прагненню особистості відповідати своїм

майбутнім цілям, планам, орієнтаціям, аж до остаточного утвердження в обраній професійній діяльності у роки зрілості.

Дослідження таких учених як В. Ф. Сафін, Г. П. Ніков, Т. В. Рогачова можна об'єднати в один напрямок на тій підставі, що вони розглядають професійне самовизначення як усвідомлення суб'єктом: своїх потреб, мотивів, інтересів (хочу); можливостей, схильностей, професійно значущих якостей і здібностей (можу); стійких, що закріпилися, психофізичних та характерологічних якостей (вмію) і співвідношення їх з тими вимогами, які висуваються соціальною ситуацією людині, що обирає професію; соціальний запит, думка значущих осіб (батьків, родичів, друзів тощо) та орієнтація на престижні професії (треба) [4, с. 167].

Професійне самовизначення може співвідноситися з оцінкою рівня розвитку своїх професійних здібностей, структури професійних мотивів, знань, навичок, усвідомлення відповідності їх тим вимогам, що висуває діяльність до людини, переживання цієї відповідності як почуття задоволеності (або незадоволеності) обраною професією [22, с. 125].

Отже, професійне самовизначення є складним, системоутворюючим процесом, на розвиток якого впливає безліч психологічних компонентів, які подані у різному поєднанні і частково або повністю входять до його структури. Для нашого дослідження найбільш прийнятними є підходи до вивчення проблеми професійного самовизначення таких учених як М. Г. Гінзбург, М. С. Пряжников (ціннісно-смысловий феномен); П. А. Шавір, Н. С. Андрєєва (результат зовнішніх впливів на основу, що містить сукупність особистісних особливостей); В. О. Бодров, О. Л. Галаганова (розвиток професійної придатності); О. Б. Орлов (механізм професійно-особистісної персоніфікації); О. К. Осницький, В. Ф. Сафін, Г. П. Ніков, Т. В. Рогачова (розвиток різних компонентів самосвідомості суб'єкта); Є. О. Клімов, І. Ю. Кузнецов (зміна змісту діяльності); О. І. Головаха (життєва перспектива особистості); С. В. Калініна (спрямованість мотивації “на себе”, “на професію”, “на суспільні

потреби”) тощо. Накопичений теоретичний матеріал надає можливість розкрити сутність та зміст професійного самовизначення курсантів.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики можуть стати: дослідження психологічних умов удосконалення виховної роботи з військовослужбовцями щодо розвитку в них військово-професійної спрямованості; дослідження впливу регіональних і національно-етнічних чинників на професійне самовизначення осіб, які призвані на військову службу; обґрунтування психологічних умов удосконалення системи професійної підготовки військовослужбовців, що проходять військову службу.

Список використаної літератури

1. Болтівець, С. І. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / Болтівець С. І. ; за ред. М.-Л. А. Чепа. – К. : ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2010. – 302 с.
2. Психология: Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
3. Асмолов, А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2001. – 416 с.
4. Бодров, В. А. Психология профессиональной пригодности : учебное пособие для вузов / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2001.– 511 с.
5. Гинзбург, М. Г. Психологическое содержание жизненного поля личности старшего подростка / М. Г. Гинзбург // Мир психологии и психология в мире. – 1995. – № 3. – С. 21–27.
6. Бабелюк, О. В. Теоретичний аналіз проблеми професійного самовизначення у сучасній психології / О. В. Бабелюк / Проблеми та перспективи формування інноваційної системи в освіті в XXI столітті : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 3–4 лютого 2012 року) / Громадська організація “Львівська педагогічна спільнота”. – Львів, 2012. – С. 6–7.
7. Борисова, Е. М. Индивидуальность и профессия / Е. М. Борисова. – М. : Знание, 1991.

8. Пряжников, Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М. : Воронеж, 1996.
9. Super, D. E. The psychology of careers / D. E. Super. – New York : Harper & Row. – 1957.
10. Борисова, Е. М. Профессиональное самоопределение: личностный аспект : дисс. ... доктора психол. наук / Борисова Е. М. – М., 1995. – 411 с.
11. Ігнатюк, О. А. Проблема професійного самовизначення особистості: теоретичний аспект / Ігнатюк О. А. // Наук. праці [Сер.: Педагогіка] : наук.-метод. журн. / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”. – Миколаїв, 2006. – Т. 46. – Вип. 33. – С. 89–93.
12. Маркова, А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М., 1996. – 308 с.
13. Кузнецов, И. Ю. Психологические особенности профессионального самоопределения в разнотипных профессиях : дисс. ... кандидата психол. наук / Кузнецов И. Ю. – М., 2000. – 141 с.
14. Пряжников, Н. С. Психология человеческого достоинства : учеб. пособие / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. – М. : Академия, 2001. – 480 с.
15. Рубцова, Н. Е. Духовный смысл психологического обеспечения профессионального самоопределения: [авт. психол. классификация профессий] / Рубцова Н. Е., Темиров Т. В. // Мир психологии. – 2008. – № 2. – С. 211–221.
16. Орлов, Ю. М. Самопознание и самовоспитание характера: Беседы психолога со старшеклассниками: Книга для учащихся / Ю. М. Орлов. – М. : Просвещение, 1987. – 224 с.
17. Психологическое сопровождение выбора профессии : научно-методическое пособие / под ред. Митиной Л. М. – М. : Флинта, 1998. – 184 с.
18. Барабанщиков, В. А. Системность и отражение (К 75-летию со дня рождения Б. Ф. Ломова) / В. А. Барабанщиков // Вопросы психологии. – № 6. – 2002. – С. 113–126.
19. Бархаев, Б. П. Методическое обеспечение преподавания психологии / Б. П. Бархаев. – М. : ВУ, 2000. – 172 с.
20. Климов, Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Ростов-н/ Д., 1996. – 512 с.

21. Головаха, Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. психол. наук / Е. И. Головаха. – М., 1989. – 24 с.

22. Поваренков, Ю. П. Критерии профессионализации и формирование структуры профессиональных способностей / Ю. П. Поваренков // Развитие и диагностика способностей / отв. ред. В. Н. Дружинин, В. Д. Шадриков. – М. : Наука, 1991. – С. 107–125.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Сафін О. Д.